

Судове провадження

при розгляді кримінальних справ у Гетьманщині в другій половині XVII ст.

М. В. Журавель

кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії і теорії держави і права Чорноморського державного університету імені Петра Могили

У статті розглядаються основні стадії провадження з кримінальних справ у Гетьманщині в другій половині XVII ст. Досліджуються класифікація злочинів залежно від тяжкості їх скоєння, порядок порушення провадження з кримінальних справ судами Гетьманщини, їх розгляд, закриття та порядок оскарження. Вивчаються джерельна база доказів у кримінальному процесі, правовий статус учасників кримінального процесу.

Ключові слова: Гетьманщина, потерпілий, кримінальний процес, докази, судові особи, злочин.

В статье рассматриваются основные стадии производства по уголовным делам в Гетманщине во второй половине XVII в. Исследуется классификация преступлений в зависимости от тяжести их совершения, порядок возбуждения производства по уголовным делам судами Гетманщины, их рассмотрение, закрытие и порядок обжалования. Изучается база источников доказательств в уголовном процессе, правовой статус участников уголовного процесса.

Ключевые слова: Гетманщина, потерпевший, уголовный процесс, доказательства, судебные лица, преступление.

Main features and principles of legal procedures in Hetmanate in the second half of the 17th century are covered in this Essay. Steps in litigation and criminal proceedings are subject to be explored as well as the base of evidence sources in litigation and criminal proceedings, and the legal status of members in criminal and litigation trials.

Keywords: *Hetmanate, litigation proceedings, witnesses, criminal proceedings, evidences, judicial parties.*

З проголошенням незалежності України 24 серпня 1991 р. виникла потреба в реформуванні всіх ланок державної влади. Для побудови демократичної правової держави нагальним стало і проведення в Україні судово-правової реформи. Її головною метою є перебудова судової системи, створення нового законодавства та вдосконалення форм судочинства. Для реалізації цієї мети доцільно звернутись до використання правових досягнень минулого українського народу, зокрема існуючих у період Гетьманщини.

Питання суду, судочинства та права України другої половини XVII–XVIII ст. тою чи іншою мірою вже давно є предметом дослідження відомих правознавців та істориків права. Одним з найвідоміших дослідників права Лівобережної України XVII і XVIII ст. був О. Кістяківський, який підготував до друку і видав «Права, по которым судится малороссийский народ» – кодекс права України-Гетьманщини. Особливої уваги заслуговує його «Нарис історичних відомостей», у якому науковець розкриває мотиви складання кодексу права Лівобережної України XVIII століття, описує склад комісії, що працювала над кодексом, характеризує джерела права, на підставі яких воно складене. О. Кістяківський детально аналізує пам'ятки магдебурзького права,

досліджує його походження, розвиток, значення та особливості застосування в Україні. У своїй праці про кодифікацію права в Україні І. Теліченко дав короткий огляд тих джерел права, що застосовувались українськими судами в XVII–XVIII ст., указавши на суперечності, які виникали при врегулюванні правовідносин правовими нормами з різних збірок законів. Значний вклад у вивчення історії судів і судочинства Гетьманщини вніс Д. Міллер. Зокрема він описав причини, хід та наслідки проведеної гетьманом К. Розумовським у 1760–1763 рр. судової реформи, у результаті якої було реформовано Генеральний військовий суд та введено земські, гродські і підкоморські суди. Для вивчення історії та юридичного побуту України велике значення мають монографії О. Лазаревського, у яких науковець описує суспільний і політичний устрій України в XVII–XVIII ст. та дає критичну оцінку діяльності козацьких судів. Серед праць, у яких розглядаються питання суду, права і судочинства, велику роль відіграють роботи О. Левицького. Опубліковані ним матеріали судових справ дають певне уявлення про судовий процес, а окремі нариси з діяльності судів в Україні значною мірою допомогли вивчити звичаєве право. Питаннями міського самоврядування та застосування в Україні німецького права займався М. Владимирський-Буданов. У монографії «Німецьке право в Польщі й Литві» він пише про суспільний устрій міст України кінця XVII ст., зокрема про склад міських судів, їх компетенцію та порядок діяльності на прикладі кількох міст, які користувалися магдебурзьким правом. Одним з перших дослідників діяльності копних судів був М. Іванишев. У своїй монографії «О древних сельских общинах в Юго-Западной России» вчений пише про склад копного суду, порядок провадження слідства

та суду копою, винесення та виконання вироку. Також займалися вивченням діяльності копних судів в Україні Л. Кутова та Р. Лашенко. І. Черкаський зібрав цікавий фактичний матеріал про судоустрій і судочинство Лівобережної України. Він вважав усі тогочасні суди всенародними. Окрема праця І. Черкаського присвячена копним судам, що діяли в Україні в XVI–XVIII ст. Крім того, він розкрив характер домінального суду в гетьманській період. Фундаментальними працями з питань кримінального й адміністративного права Гетьманщини є праці М. Слабченка. На підставі своїх досліджень він навів систему покарань, що їх застосовували суди. М. Слабченко також дав загальну характеристику судівництву України в XVII–XVIII ст. Вагому наукову спадщину залишив і В. М'якотін, який досліджував суспільний лад України XVII–XVIII ст. і дав загальну характеристику козацьким судам. Державно-політичний устрій України XVII–XVIII ст. детально змальовано в працях Л. Окиншевича. Він розглядав також і судову компетенцію центральних установ Лівобережної України, підкреслював їх народний характер. У своєму дослідженні виникнення інституту значного військового товариства в Гетьманщині Л. Окиншевич наводить приклади з багатьох судових справ, знайдених ним в архівах, та друкує їх як документальний матеріал, цінний для вивчення судочинства України XVII–XVIII ст. Одним з дослідників копного судочинства є відомий історик і правознавець А. Яковлів. Він опублікував кілька праць, присвячених цьому питанню. У них він визначає склад і компетенцію копних судів, дискутуючи з попередніми дослідниками, розкриває поняття «копної околиці», описує копний процес та зазначає причини зникнення копних судів в Україні. Відомий історик І. Крип'якевич, вивчаючи діяльність Богдана Хмельницького, зма-

льовує систему та повноваження державних органів і зокрема здійснення ними судочинства. Відомим дослідником кодифікації права України в першій половині XVIII ст. був і В. Месяц. Учений передав весь процес кодифікації і дослідив причини її проведення. Про кодифікацію права в Україні писав і А. Ткач. На основі вивчення архівних матеріалів він дає характеристику правових джерел та наводить приклади їх практичного використання. Особливий науковий інтерес становить його дослідження звичаєвого права, підкріплене фактичними матеріалами, застосованими українськими судами. А. Ткач розглянув не тільки «Права, по которим судится малоросийский народ», а й інші пам'ятки процесуального права, що з'явилися пізніше, описав їхні джерела та особливості застосування судами. Відомим зарубіжним істориком українського права є Я. Падох. У своїй праці з історії давнього українського судочинства – від княжої доби до Гетьманщини – автор дає загальну характеристику судової системи та судового процесу. Крім цього, Я. Падох детально описав ґрунтовий процес Гетьманщини. На особливу увагу заслуговують дослідження суду та судового процесу Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. у працях А. Пашука. Науковець змальовує соціально-економічні умови виникнення, розвитку й діяльності судів Лівобережної України, судову систему та пам'ятки процесуального права, дає загальний нарис судового процесу. А. Пашук також вивчав судову реформу, здійснену К. Розумовським, але він помилково вважав, що в основі її проведення були класові мотиви та прагнення землевласників-старшин до участі в Генеральному військовому суді.

Перш ніж безпосередньо приступити до розгляду основних рис кримінального провадження у досліджуваній період,

доцільно розглянути питання про види злочинів, що розглядалися підсудними тогочасними судами, адже вид злочину часто зумовлював порядок судочинства.

Види кримінальних злочинів. Кримінальні злочини в період визвольної війни під проводом Б. Хмельницького поділялися на тяжкі, легкі та злочини середньої тяжкості. Згідно з пануючим на той час козацьким звичаєвим правом тяжкими (називаємо лише найтяжчі) кримінальними злочинами залежно від об'єкта посягання були:

- 1) зрада;
- 2) дезертирство;
- 3) порушення дисципліни й субординації;
- 4) несумлінне виконання старшинами доручених їм справ;
- 5) розбій і пограбування;
- 6) крадіжки;
- 7) укривання краденого або скупка явно краденого майна;
- 8) убивство козака;
- 9) зґвалтування;
- 10) перелюбство;
- 11) педофілія і зоофілія та ін.

За вчинення всіх перелічених вище злочинів, як правило, призначалася смертна кара.

До числа злочинів середньої тяжкості належали злочини, пов'язані з дрібними крадіжками, бійкою тощо. Як легкі злочини кваліфікувалися образа, а також ціла низка незначних діянь, що були пов'язані з посяганням на майно.

У досліджуваному періоді в судочинстві стає помітним поділ злочинів на такі, що розглядалися в порядку публічного обвинувачення, та злочини, що розглядалися в порядку приватного обвинувачення.

Так, згідно з гетьманськими універсалами досить суворо каралися злочини проти релігії, моралі та церкви, про що можна пересвідчитися, виходячи із змісту значної частини універсалів

Б. Хмельницького. Держава також дбала про сталість шлюбу, що проявилось у застосуванні смертної кари за «перелюбство» [3, с. 180], яка призначалася винним у більшості випадків.

Крім цього, у зв'язку з розвитком виробничих відносин з'являються нові види злочинів, які мають економічний характер, як, наприклад, виготовлення фальшивих грошей, за що суди переважно призначали смертну кару (залиття горла розтопленим оловом) [3, с. 182].

Поряд з цим процес станового оформлення українського суспільства, який особливо посилювався в останні роки правління Б. Хмельницького, привернув особливу увагу судових органів до злочинів проти честі особи, причому охорона честі елітного прошарку українського суспільства стояла на першому місці.

Крім цього, починаючи з середини XVII ст., у зв'язку з ускладненням суспільних відносин в Україні ускладнюються і самі норми кримінального права. У цей час виникають цілком нові правові поняття. Зокрема в кримінальному праві Гетьманщини з'являється поняття замаху, що відрізняється від поняття доконаного злочину, проводиться розрізнення головного злочинця і співучасників, які в певних випадках несли меншу кару, враховується наявність обставин, що виключають або зменшують покарання навіть при доконаному злочині, визнається рецидив злочину тощо.

Залежно від видів злочинів визначалися підсудність кримінальних справ та особливості провадження на різних стадіях процесу.

Проведене дослідження дає змогу чітко виділити стадії кримінального процесу, за якими здійснювалася діяльність тогочасних органів, що правили судочинство, а саме: стадії порушення кримінальної справи; попереднього слідства; судового розгляду; оскарження судового рі-

шення; виконання вироку. Розглянемо їх докладніше.

Порушення кримінальної справи.

У законодавстві та судовій практиці середини XVII ст. можна зустріти різні визначення звернення потерпілого до суду для захисту порушеного права, а саме: «доношение», «скарга», «супліка», «жалоблива суплека», «иск», «позовный лист», а також «позов».

Саме із звернення до суду починався змагальний процес – «контроверсія». За загальним правилом, суд починав розгляд кримінальної справи лише за наявності скарги потерпілого. Правом сторони було звернутися з позовом або відмовитися від такого звернення. Однак існувало чимало винятків, коли суд приступав до розгляду справи і без пред'явлення скарги. Це зокрема стосувалося низки кримінальних справ, коли йшлося про тяжкі злочини. Проте і в цих випадках суд, відкривши провадження за справою, міг не закривати його, якщо потерпілий займав позицію примирення [8, с. 43].

Звернення потерпілого до суду відбувалося в такий спосіб: він приходив до суду або урядової установи і подавав свою скаргу. На середину XVII ст. скарга найчастіше подавалася в усній формі. Усні позови писар або канцелярист записував у судову книгу.

У скарзі мали бути зазначені особа поводова та супротивна сторона, викладалася суть справи, наводилися докази та формулювалося прохання про вирішення справи.

Крім цього, у законодавстві, а також у судовій практиці передбачалось пред'явлення скарги одночасно із затриманням злочинця «на гарячому» та приведенням його до суду. Це, звичайно, було при тяжких злочинах – крадіжці, пограбуванні, зґвалтуванні, підпалі тощо.

У другій половині XVII ст. позов відповідачеві не влучався. Його викликали

на судове засідання за допомогою міського слуги. Виклик до сотенного чи полкового суду відбувався через осавула або осавулчика. В інших випадках, коли позов-скарга подавалася усно, виклик здійснювався через «нарочного» [11, с. 15].

Попереднє слідство. Як видно із судової практики, проведення попереднього розслідування не було обов'язковим у кримінальному судочинстві того часу. Коли судовий процес мав приватний характер, основну роль у кримінальній справі відігравав позивач-потерпілий. Але для того, щоб подати вмотивовану скаргу, підкріплену доказами, йому доводилось вчиняти дії, що мали характер попереднього слідства.

Згідно з нормами Третього Литовського Статуту потерпілий повинен був сповістити про заподіяну йому шкоду сусідів, заявити в найближчі урядові установи, а пізніше – до суду та записати в судову книгу [8, с. 16]. Ці приписи широко застосовувались на практиці, про що свідчать тогочасні документи [8, с. 16]. Їх метою було: усунути будь-які сумніви щодо факту вчинення злочину та попередити про нього жителів, щоб і вони робили все для викриття злочинця.

Після оголошення про злочин або одночасно з цим потерпілий розпитував усіх, що їм відомо про злочин. Коли ж опитування не давало бажаних результатів, а сам потерпілий не міг натрапити на слід злочинця, тоді вдавалися до більш широкого розголошення про факт злочину. За допомогою «прослуху» потерпілий сподівався якщо не відразу, то через якийсь час дістати будь-яку звістку, завдяки якій вдалося б знайти злочинця. Іноді «прослух» застосовував також суд.

Скривджений, оглянувши місце шкоди чи злочину, виряджав погоню на всі боки за допомогою сусідів, шукаючи сліду, а коли натрапляв на слід, тоді по сліду «шлякував». Знайдені об'єкти, наприклад

викрадені речі, «личкувалися». «Личкуванню» слід вважати й урізання поли в особи, яку спіймано на перелюбстві, причому шматок урізаної поли від кожу-ха чи свити фігурував на суді як «лице» проти позваного [6, с. 13].

Коли потерпілий натрапляв на слід, який вів до іншого села або до якогось двору, то тоді з дозволу і за участю представників сільських органів влади – старости чи отамана він здійснював обшук у запідозрених, а іноді й у всьому селі.

Якщо «покривджений» доходив «слідом» свого винуватця, він повідомляв про це представників місцевої влади, «обвинивши слідом слухнымъ» обвалованого [10, с. 14].

Усі слідчі дії, які проводив сам потерпілий, слід вважати прямим продовженням судочинства громадських або копних судів. Це – залишки т. зв. гарячої копи, тобто елементи звичаєвого права, яке широко застосовувалося, витісняючи іноземне право.

При розслідуванні в кримінальних справах різні слідчі дії проводились також і судом. Найбільш поширеними були такі, як отримання показів від свідків, потерпілих та обвинувачених. У разі розбіжностей в їх поясненнях між цими особами влаштовувалась очна ставка [10, с. 14].

Для з'ясування всіх обставин справи проводився огляд місця події. Під час розгляду справи суд у повному складі виїжджав на місце вчинення злочину для проведення огляду. Так, у справі про чаклунство, що розглядалась Стародубським міським судом у 1653 р., після того, як суд заслухав доводи сторін та «записанію сих повѣстий обосторонних», обвинувачена Федора «водила атамана з товариствомъ и войта з мужами на загон тотъ, где видела тую дивчину Марию, котра жито завивала» [8, с. 78]. Результати проведеного огляду заносились до протоколу.

Для повідомлення про факт учинення злочину до уряду могли привезти тіло померлої особи, і тоді суд здійснював огляд трупа. Так, 31 січня 1653 р. до Стародубського магістрату Ігнат Омелянович «за привезенем на возку криваво забитого шкодливе рожего брата свого Апанаса Омеляновича з села Мишковки, чиниль плачливе, при жалобѣ занесеной. – Оповедане... ». Після цього магістрат «рани кривавые и синие, видѣвши убитого, такъ жалобу и оповедане принявши, росказаль до расправы за поворотом забойцы про память до книгъ записати, што и одержали» [8, с. 78].

Для виявлення слідів злочину суд міг оглянути завдані потерпілому тілесні ушкодження, тобто проводив таку слідчу дію, як освідування. 2 грудня 1654 року до Полтавського магістрату звернувся Іван Лебозинський і «жалосливе ускаржался... о невинном мордованю тиранском, потаємном забитю оружем от Івана Страшного з села Антоновки, на то без даня жадних причинъ». Суд, «выдячи задание рани Івана смертельные в голове две протятіе сродзе праве тиранско, третя рана в голове в тилу синяя, коториесмо очне оглядевши» розпорядився викликати Івана Страшного та призначив справу до розгляду [8, с. 15].

Щоб виявити речовий доказ, суд практикував обшук або трус, який він проводив у повному складі за допомогою представників місцевих органів влади. До обшуку залучався також потерпілий.

Запобіжні заходи. З метою перешкодити «обжалованій» особі ухилитись від слідства чи суду, до неї застосовувались запобіжні заходи. Відомі два види запобіжних заходів, що існували в той час у Гетьманщині: взяття під варту (арешт) та особиста порука. Законодавством не були чітко передбачені підстави та умови для застосування запобіжних заходів, у кожному випадку суд

міг застосувати їх на свій розсуд. Після надходження скарги від потерпілого та отримання показань «обжалованого» суд міг «до расправы» відправити «шкодника до везеня» [8, с. 15], тобто застосувати запобіжний захід у вигляді взяття під варту.

Арешт винного застосовувався тільки тоді, коли той не мав постійного місця проживання чи його підозрювали у скоєнні злочину, а він мешкав в іншій місцевості [2, с. 378].

Законами допускався, а практикою застосовувався такий запобіжний захід, як порука, коли «віри гідна» особа поручалася за явку обвинуваченого на виклик до суду і за його поведінку. Наприклад, 15 лютого 1653 р. «на майстрате ... Леонъ Марковичъ Керей ... в справе поводовой стороны жалующой Антона Шевца, который zostаль побитимъ отъ Михайла Семенова ... ручил по немъ позванномъ ... ижъ о то позванный Михайло всегда, коли указоватимет потреба, без порозуменя о готовности на судъ к росправе стати и отповедати мает» [9, с. 17].

Судовий розгляд. Розгляд справи в судовому засіданні був головною стадією кримінального процесу, оскільки саме під час розгляду з'ясовувалися спірні сторони між сторонами і виносилася судово-постанова.

На підставі Литовського Статуту, «Порядку» і «Саксону» був установлений певний порядок судового засідання. Входити до зали, коли засідання вже почалося, без виклику суду не дозволялося. Сторона, яку викликали, заходила разом з потрібними їй в справі людьми. За порушення порядку винні штрафувалися і навіть арештовувалися. Суворо карались ті, хто вчинив злочин у суді.

Судді та інші судові особи також не мали права порушувати порядок. За недотримання цього правила для суддів було передбачено покарання.

Розгляд справи починався з установлення явки сторін і вирішення всіх питань, пов'язаних з неявкою. Потім вирішувалося питання щодо складу суду, а далі розглядалися й оцінювалися докази.

У досліджуваний нами період розгляд судових справ починався усним викладом скарги, який робив потерпілий, наводячи відповідні докази. Після цього «чинили ответчику допрос». Отже, другій стороні належало дати відповідь, обґрунтувавши її також доказами.

Заслухавши доводи сторін, суд переходив до допиту свідків та дослідження інших доказів. Свідки давали показання «подъ сумлениемъ», кожен окремо. Їх свідчення повинні були мати стосунок до справи. Пояснення могли відібрати від свідків під присягою посланці суду в присутності сторін, їм дозволялось також свої показання викласти письмово або їх міг записати судовий писар. Такі свідчення зачитувались у судовому засіданні. Покази свідків вносились до протоколу та підписувалися свідками. Сторони могли робити зауваження.

Суд досліджував також й інші докази. У разі необхідності судово-засідання зупинялося для проведення судом огляду місця вчинення злочину. Як уже зазначалося, суд з метою з'ясування всіх обставин справи проводив і такі слідчі дії, як очна ставка, обшук чи виїмка, огляд речових доказів.

Розгляд справи нерідко завершувався на першому судовому засіданні. Суд, «вслушавши обохъ сторонъ контроверсий и оные добре у себе уваживши, прихиялючисе до права писаного», проголошував вирок – «декретъ» [12, с. 26]. Ним вирішувалося питання про винність або невинність особи.

З огляду на присутність або відсутність сторони на заключному засіданні суду вирок поділявся на явні, прийняті

в присутності сторін і заочні, коли сторони були відсутні на суді.

Декрет виносився судовою колегією за більшістю голосів, підписувався усім складом суду і оголошувався відразу ж «въ обыкновенное произведение судовъ время», за винятком надзвичайних справ [5, с. 32].

Характеризуючи розгляд судових справ середини XVII ст., слід зазначити, що судова постанова (вирок чи рішення) не відокремлювалась від загального судового протоколу, а становила його частину. Як правило, вона складалася із вступу. Описово-мотивувальної, резолютивної, обов'язкової для виконання частин. Вступом вироку була початкова частина протоколу судового засідання, в якій зазначалися склад суду та присутні в суді особи, ім'я потерпілого та «оскарженого», справа, що розглядається судом. У ході розгляду справи мотивувався вирок чи рішення. А кінцеву частину протоколу судового розгляду можна назвати резолютивною частиною вироку. У цій частині суд, посилаючись на норми права, виносив присуд. Інколи зазначалися конкретне джерело і норма права, на які посилався суд [10, с. 16], в інших випадках суд обмежувався загальною формулою – «прихилиючись до правъ писаныхъ» [8, с. 22].

Суд призначав максимальну міру покарання для повної гармонії з нормою права, але дуже часто пом'якшував присуд з різних причин.

Необхідно звернути увагу на суворість покарань, передбачених Литовським Статутом, який застосовувався судами при вирішенні кримінальних справ. За вчинення найрізноманітніших злочинів цей акт передбачав смертну кару. Український суд більш гуманно ставився до своїх громадян і «въ порядку права местного» виносив менш суворої вироки.

«Будь-яка особа, крім «отъявного злодея», – пише О. Гуржій, – при порушенні

норм поведінки могла сподіватись на полегшення. При цьому також відігравали неабияку роль висока релігійність, природна незлостивість «малоросів» до тих, хто скоїв злочин. Коли останні щиро калялись за вчинене, то їх нерідко прощали» [2, с. 128].

Вивчивши значну кількість судових матеріалів доби Гетьманщини, ми цілком погоджуємося з таким твердженням. Зокрема про пом'якшення кари або помилування міг клопотати сам потерпілий. Так, у справі про зґвалтування, що розглядалася 1 червня 1656 р. Ніжинським магістратським судом, «сторона поводова гвалтивниковъ своихъ воприсягать не хотела и горломе даровала, домовляючисе только шкодъ нагородженя, гвалту и викладови». У даному випадку суд постановив, щоб злочинців «мистръ по уху отрезавши, зъ места посторонками висведчилъ, жебы и въ полку тутейшомъ не въ кого и нехто ихъ передержовать, под горловымъ скаранемъ, не важилсе казалъ»; а співучасник, що «при том же гвалтовномъ учинку будучий, не даль жадного ратунку... шкоди и виклади понагрожать, зъ виною, на урядъ належатою, повиненьъ будете», – постановив суд [10, с. 25-26].

Про пом'якшення вироку могли просити й інші присутні «веры годне» і «пристойне» особи [8, с. 16, 92-93]. Проте суд, незважаючи на прохання потерпілого «милосердія» для винного, міг винести смертний вирок; це стосувалося зокрема справ про вбивство. Так, 4 травня 1653 р. Ніжинський магістратський суд розглянув кримінальну справу за скаргою Фенки Сидорихи про вбивство Гаврилом Тарасенком її чоловіка. Фенка Сидориха просила «толко жебы на дѣтки небожчиковскіе респектъ судовий захованъ былъ, а на смерть инстидовати не хотѣла на забойцу Гаврила Тарасенка ...». Проте «прихилиючисе до правъ писанихъ, за-

бойцу Гаврила Тарасенка на смерть судь нынешний всказуеть, осадивши до вязыня доброго ... до ексекуції, а з добрь тогожь забойци, забитого жоне и детемь позосталымъ ... головщизна абы заплачена была ... золотихъ полтораства» [8, с. 66].

При призначенні покарання суд ураховував пом'якшувальні та обтяжувальні вину обставини. З матеріалів судової практики можна зробити висновок, що обставинами, які пом'якшують відповідальність винного, були: добровільне визнання вини та щире розкаяння; вчинення злочину особою в стані афекту; неповноліття підсудного. Обтяжувало відповідальність вчинення злочину «подь час тягнення воскового», невідкорення законним вимогам суду тощо.

Відшкодування шкоди потерпілому було обов'язковим елементом судового вироку. У кримінальних справах інколи воно було досить неадекватним. Так, 28 січня 1656 р. Бобровицьким сотенним судом була вирішена кримінальна справа про викрадення Олексою Золотаренком двох коліс у Івана Зозулі. Суд виніс вирок, за яким засуджений Олекса Золотаренко повинен був віддати свій двір з будинком та усім майном потерпілому для відшкодування шкоди [7, № 714].

Система судочинства Гетьманщини другої половини XVII ст. передбачала інстанційну градацію судів і оскарження постанов нижчих судів перед судами вищої інстанції з метою домогтися нового вирішення справи по суті. Отже, на постанови сільських судів подавалась скарга до сотенних, на постанови сотенних – до полкових судів, а на постанови останніх – до Генерального військового суду і Гетьмана.

Види оскарження судових рішень.

Кожна сторона, не задоволена судовою постановою (вироком чи рішенням), могла використовувати правові засоби, щоб домогтися її скасування чи зміни. Відомі такі види оскарження судових рішень

у судовому процесі Гетьманщини: скарга на суддів та апеляція – звичайний правовий засіб; ізновлення – надзвичайний правовий засіб. Звичайними користувалися тоді, коли судова постанова (вирок чи рішення) ще не набрала законної сили. Надзвичайні правові засоби застосовувалися через деякий час після того, як судова постанова набрала законної сили. Це – відновлення провадження за справою.

Скарга на суддів була спрямована скоріше проти осіб суддів, ніж проти винесеного ними вироку. Вона подавалась вищому суду і викладалась у заяві, у якій сторона писала, що постанова суду (рішення чи вирок) є несправедливою, протиправною і виконана без дозволу стороні подати апеляцію або що ця постанова несправедлива і протизаконна і виконана після подання апеляції і вирішення справи вищим судом. Законом була передбачена відповідальність судового писаря за навмисне зловживання при складанні судової постанови, тобто за технічні упущення: чогось не записав або щось зайве додав на шкоду стороні, без відома суддів і всупереч їх волі [11, розд. 4, арт. 40, с. 132].

Якщо у вищому суді в спорах сторін встановлювали, що судді винесли протизаконне рішення чи вирок помилково, через недосвідченість у своїх правах, то цю постанову скасовували, а суддів зобов'язували сплатити всі збитки і витрати на користь сторони, щодо якої винесено і виконано таку постанову. При повторенні таких помилок судді позбавлялися посади. Коли протизаконна постанова була прийнята і виконана навмисно, то суддів примушували повернути збитки потерпілому, їх усували з посади, забороняли також займати будь-які інші посади. Якщо судді винесли несправедливу постанову, тому що їх підкупили, і якщо це траплялось неодноразово, то їх засуджували до страти, а збитки покривались за рахунок їх майна.

У кримінальних справах, коли злочинець не був схоплений «на гарячому» і його несправедливо засуджували на тяжку кару або страту, а судді наважувалися виконати такий вирок, то їм доводилося самим зазнати такої самої кари [10, с. 132]. Коли при перевірці з'ясовувалось, що скаржник виявлявся неправим, а судді, на яких він скаржився, були виправдані, тоді скаржник платив їм 12 крб штрафу, а протилежній стороні компенсував збитки в подвійному розмірі [11, с. 133]. Якщо скаржник необґрунтовано звинувачував суддів у зловживаннях, то його карали «на тілі», а за образу суддів він мусив заплатити чималі гроші.

Апеляційна скарга називалася «апелляційное доношение», «протест», «апелляційная челобитная», «протестное доношение», «апелляция». Апеляція викладалася у заяві сторони про незгоду з вирокom чи рішенням суду нижчої інстанції і про перегляд їх вищою інстанцією. Незалежно від назви структура її мала сталий характер: вступ-опис, мотивування й апеляційна вимога. Апелянт не міг наводити в апеляції нових доказів, а повинен був використовувати лише матеріали, що розглядалися у судовому засіданні і зміст яких викладено в протоколах суду, на рішення чи вирок якого подавалася апеляційна скарга. Нові докази допускалося використовувати в разі, якщо вищий суд визнавав їх потрібними. Для цього суд виносив відповідну ухвалу [11, с. 178-179].

Законом установлювалося, що кожна сторона, не задоволена вирокom чи рішенням, повинна була заявити про свій намір подати апеляцію, вказавши на причини незадоволення. Апеляційна скарга могла подаватися не відразу. Можна було просити суд визначити 10-денний строк для обдумування і попередження про апеляцію.

Скарга подавалася у вищий суд з відповідними копіями вироку чи рішення

та випискою зі справи, або «екстрактом», в якому викладалися суттєві питання. Копію рішення чи вироку видавав суд.

Вищий суд, отримавши апеляційну скаргу, виносив ухвалу, якою зобов'язував нижчий суд вислати справу разом з рішенням у визначений строк, а також повідомити про виклик другої сторони. Нижчі суди зобов'язувалися надіслати вищому судові всю справу або дати «екстракт» з описом та вирокom чи рішенням [1, с. 163].

За законом Гетьман був крайньою апеляційною інстанцією. До нього надходили апеляційні скарги на вироки та ухвали Генерального військового суду.

У досліджуваний нами період при розгляді справ полковим чи Генеральним військовим судами формальностей у більшості випадків не дотримувались. Полковий суд заслуховував учасників справи на підставі переданих йому матеріалів. Часто бралися також до уваги покази свідків, розглядалися ще й інші матеріали. Отже, застосовувався такий самий порядок розгляду, як і при вирішенні справи судом першої інстанції. Приймалася також постанова – «декрет».

Генеральний військовий суд слухав справи не за реєстром полків, а за порядком записів в окремому журналі. Дні засідань заздалегідь не визначалися. У Генеральному військовому суді слухання справи починалось із ознайомлення з нею, прочитання виписки, де згадувалася сторона, на вимогу якої була зроблена виписка, а також з'ясовувався зміст справи, починаючи з викладу суті позову, пояснень сторін і доказів. Іноді така виписка засвідчувалася судовим нотаріусом. Генеральний військовий суд часто заслуховував сторони, а також досліджував докази і виносив за справою свою постанову [4, с. 139].

На Генеральний військовий суд можна було подавати апеляційну скаргу до Гетьмана. За його призначенням «та-

кіє дѣла разсматривали и подписивали свое разсужденіе» члени Генеральної старшини. Після цього Гетьман, на свій розсуд, виносив остаточне рішення за справою [1, с. 76].

Насамперед суд в апеляційному порядку встановлював, чи обґрунтовано є постанова суду першої інстанції, тобто чи всебічно досліджено обставини справи. Суд вважав постанову суду першої інстанції необґрунтованою, якщо в справі не приймалась присяга від тієї сторони, яка допускалась до неї, або не брались до уваги докази сторін.

Крім того, підставою для скасування оскаржених рішень вироків і були порушення норм процесуального права. Такими порушеннями вважалося винесення рішення вироку в святковий або інший заборонений для здійснення правосуддя день чи в недозволеному місці, а також прийняття постанови суддями, які підля-

гали відведенню, або судом у неповному складі. Процесуальним порушенням вважалося те, що вирок рішення не був викадений у письмовій формі [1, с. 139].

Апеляційна інстанція мала право залишити судові вирок і рішення без змін, відхиливши апеляційну скаргу; скасувати судові постанови і направити справу на новий розгляд, указавши, які дії повинен вчинити суд для з'ясування всіх обставин; скасувати оскаржене рішення чи вирок і внести до них зміни чи прийняти постанову, в якій зовсім по-новому вирішувалась справа.

Таким чином, розглянувши принципи, за якими здійснювалось судочинство в Гетьманщині, доходимо висновків, що такі принципи є важливими й у сучасному кримінальному і цивільному процесі. Отже, існуючі сьогодні демократичні принципи правосуддя беруть початок з давнього українського судового процесу.

Список використаної літератури

1. *Василенко Н. П.* Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII ст. / Н. П. Василенко. – К., 1927. – Т. 2. – 115 с.
2. *Миллер Д.* Суды земские, городские и подкоморские въ XVIII в. / Д. Миллер. – Харьков, 1897. – 135 с.
3. *Окиншевич Л.* Вступ до науки про право і державу / Л. Окиншевич. – Мюнхен, 1984. – 180 с.
4. *Пашук А.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. / А. Пашук. – Львів, 1967. – 179 с.
5. *Слабченко М.* Соціально-правова організація Січі Запорозької / М. Слабченко // Збірник соціально-економічних відносин АН УСРР. – К., 1927. – С. 110 – 117.
6. *Яковлів А.* Українське звичаєве процесуальне право / А. Яковлів. – Прага, 1931. – 21 с.
7. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 160. – Оп. 714. – Спр. 1130.
8. *Актовая книга Полтавскаго городского уряда XVII-го века* / Под ред. В. А. Модзалевского. – Черниговъ, 1912. – Вып. 1. – 124 с.
9. *Актовая книга Стародубскаго городского уряда 1653 года* // ЦДІА. – Ф. 51. – Оп. 1. – Од. зб. 258.
10. *Отрывки изъ Нѣжинскихъ магистратскихъ книгъ 1657–1674 годовъ.* – Черниговъ, 1887. – 66 с.
11. *Статут Великого князства Литовського 1588 года.* – М.: Новое издание императорского московского общества истории и древностей российских. – Без/р. – 382 с.
12. *Сулимовский архивъ. Фамильные бумаги Сулимы, Скорупы и Войцеховичей.* XVII–XVIII в. – К., 1884. – 316 с.